

*Попов С. Л.,
доктор філологічних наук,
професор факультету російської мови
Університету імені Сунь Ятсена (Гуанчжоу, Китай)*

ІСТОРИЧНЕ ЗНИЖЕННЯ РІВНЯ НЕОБХІДНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ПРИЧИНА ФОНЕТИЧНИХ ЗМІН: ВЕРИФІКАЦІЯ ГІПОТЕЗИ М. В. ПАНОВА

Анотація. Гіпотеза М. В. Панова про історичне інерційне зниження рівня необхідної інформації як причину фонетичних змін, безсумнівно, є науково цікавою та обумовлює дослідницьке прагнення її верифікувати. Перевірка цієї гіпотези повністю відповідає сучасній лінгвістичній вимозі пошуку причин мовних явищ. У ході перевірки цієї фонетичної гіпотези було зроблено такі висновки.

По-перше, передбачуване М. В. Пановим підвищення рівня необхідної інформації не завжди відбувається саме у відповідь на її зниження, тобто не завжди є компенсаторним.

По-друге, нерозвиток м'якості приголосних і редукції голосних у багатьох мовах, що пережили падіння редукованих, ставить під сумнів думку М. В. Панова про те, що падіння редукованих, а потім історично прогресуюча редукція в російській фонетиці знизили рівень необхідної інформації настільки, що у відповідь на це носіям російської мови довелося розвивати м'якість приголосних.

По-третє, у гіпотезі М. В. Панова не передбачено, що у низці мов якісь звуки не втрачаються, а є відсутніми від їх початку, внаслідок чого носії таких мов стихійно намагаються цей недолік усунути.

По-четверте, описана в гіпотезі М. В. Панова тенденція зниження й підвищення рівня необхідної інформації в російській фонетиці передбачається ним у двох різних сферах: цей рівень знижується у вокалізмі, а зростає в консонантизмі, – проте фонетичні дані інших мов показують, що компенсація дефіциту голосних чи приголосних звуків може відбуватися у їх же сферах.

По-п'яте, поки не вдається зафіксувати жодного зазначеного в гіпотезі М. В. Панова мовного процесу, який компенсаторно, тобто у відповідь на зниження необхідної інформації попереднім процесом, підвищував би рівень такої інформації до небажаного рівня.

Загалом можна вважати очевидним, що перелічені протиріччя розглянутої у статті гіпотези обумовлені концентрацією дослідницької уваги на фонетичних відомостях лише однієї мови, що, як можна бачити, усвідомлював як недолік і сам М. В. Панов, коли закликав перевірити його гіпотезу на фонетичних відомостях різних мов, що у цій статті певною мірою і зроблено.

Ключові слова: фонетика, фонологія, голосні, приголосні, рівень необхідної інформації, інерція.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. У 1988 році відомий представник Московської фонологічної школи М. В. Панов опублікував статтю, в якій представив свої роздуми про причини фонетичних змін, висунувши гіпотезу про те, що з великою ймо-

вірністю, підтверджуваною фонетичними змінами в російській мові, такою причиною є «історичне зниження рівня необхідної інформації»:

«Отже, припускається, що рівень інформації, яку – у середньому – несе звук, є історично мінливим; і він завжди, від епохи до епохи, знижується. Сам процес можна уявити в такий спосіб.

Удосконалюється суспільне вміння сприймати знакові системи; рівень необхідної інформації, яка потрібна для правильного сприйняття мови, поступово для кожної одиниці знижується; з'являється можливість спростити будову цих одиниць – звуків і, отже, слів, оскільки слова складаються зі звуків» [1, с. 49].

Цікавим спостереженням М. В. Панова у зазначеній статті є доведена ним на прикладах російських вокалізму та консонантизму, інерційна за своєю суттю неможливість своєчасної зупинки процесів спочатку закономірного зниження, а потім компенсаторного підвищення інформативності мовного коду:

«Ця потреба спрощення пускає в хід позиційний процес: у певних позиціях звуки або зникають, або втрачають розпізнавальні ознаки (відбувається нейтралізація фонем). Позиційний процес, як і належить, охоплює звуки, які підлягають позиційній заміні не в деяких, а в усіх словах, де очевидна ця позиція; він не припиняється і тоді, коли рівня необхідної (зниженої) інформації досягнуто. ... Процес не може бути зупинений, коли досягається бажаний рівень середньої інформації. ...

Отже, процес, продовжуючись до свого необхідного завершення, може знизити середню інформацію вимовних одиниць до небажаного рівня, більш ніж це бажано та прийнятно в цю епоху. Тоді набувають чинності інші мовні процеси, які підвищують цей рівень. Але й тут коливання може виявитися надмірним, несумірним із історично визначеною «інформаційною потребою»» [1, с. 49–50].

Отже, М. В. Панов доводить своє бачення запропонованої їм тенденції так: у повній відповідності до «закону Бодуена де Куртене» (далі – закон Бодуена) зміни у сфері російського вокалізму – падінням редукованих, а потім історично прогресуючою редукцією – знижують рівень необхідної інформації, причому, можливо, до небажаного рівня, а зміни у сфері російського консонантизму – історично прогресуючою диференціацією звуків у раніше слабких позиціях – цей рівень підвищують, причому, можливо, теж до небажаного рівня.

М. В. Панов представляє еволюцію російського консонантизму так:

«5. До середини – кінця XIX ст. у звичайній літературній мові (не в ораторській) були неможливі поєднання двох тотожних звуків, їх подвоєння, навіть на стику значущих одиниць; збігалася вимова *вышине* – в *вышине*, *подтацит* – *потацит*. Наприкінці XIX – на початку XX ст. такі довгі, подвійні, із затягнутою витримкою приголосні стають звичайними.

...

6. На межі префікса та кореня вимовлялося: *ра[ш':]* *истить*, *и[ш':]* *ислять*, *бе[ш':]* *естный*, і так же: *ра[ш':]* *ет*, *ра[ш':]* *ю* (від *растить*) – у складі кореня, не на межі морфем. Не було фонемних протиставлень: <ш> – <сч>, <зч>. У 20–30-ті роки XX ст. змінилася нова норма: не на межі вимовляється [ш':], на межі – [ш'ч']. У наявності протиставлення зазначених фонемних одиниць.

7. М'які приголосні [к' – г' – х'] можливі лише перед голосними переднього ряду; так було до 20-30-х років XX століття. Потім з'явилися слова: *киоскёр*, *паникёр*, *бракёр*, *маникюр*, *педикюр*; новоутворення, що прийшли з діалектів: *ткёшь*, *ткёт*, *ткём*, *ткёте*.

...

8. У сполученнях «зубний + м'який губний» перший приголосний (зубний) був неодмінно м'яким; це була слабка позиція для розрізнення твердих – м'яких зубних. Пізніше – у 30–80-ті роки XX ст. – виявилися співіснуючими дві моделі: в одних словах приголосний зубний, як правило, м'який (*разве*, *извините*), в інших – твердий (*развитие*, *известие*). З'явилася можливість розрізнення твердих – м'яких приголосних там, де його не було.

...

9. У деяких сполученнях – <стк>, <нтк> – невимовні приголосні «проявилися», стали вимовлятися. Виникли можливості протиставлення: <стк> – <ск>, <нтк> – <нк> (*стамеска* – *невестка*, *лаборантка* – *изнанка*). XX ст.

...

10. Сполучення «проривний задньоязиковий + зімкнений певного типу» були у XVIII–XIX ст. неможливі. Вимовляли: *хто*, *х тем* (XVIII–XIX ст.), *х чему* (до початку XX ст.), *х кому* (до 30-х років XX ст.). Зараз сполучення *кт*, *кч*, *кк* дозволені нормами мови. ... Таким чином, у позиціях перед [т – к – ч] виявилися протиставленими [к] та [х]» [1, с. 51].

Досягнення саме бажаного рівня необхідної інформації розвитком російських приголосних М. В. Панов підтверджує словами: «Видно, що в багатьох випадках нововведення в групах приголосних не можуть сприяти більшим змінам мови і не вплинуть скільки-небудь значно на рівень інформації» [1, с. 51–52]. Отже, очевидно, що зниження інформативності російського вокалізму автор вважає небажаним, надмірним, у відповідь на що, на його переконання, і починаються «інші мовні процеси – що підвищують цей рівень», який автор визнає цілком бажаним, ненадмірним.

М. В. Панов завершує свою статтю пропозицією перевірити його гіпотезу на фонетичному матеріалі різних мов у різні періоди їх розвитку [1, с. 55].

Метою цієї статті є перевірка фонетичної гіпотези М. В. Панова про історичне інерційне зниження рівня необхідної інформації як причину фонетичних змін.

Виклад основного матеріалу дослідження. По-перше, у гіпотезі М. В. Панова викликає сумнів те, що підвищення рівня необхідної інформації завжди відбувається у відповідь на її зниження, тобто завжди є компенсаторним. Дійсно, в істо-

ричній фонетиці російської мови дуже поширеною є думка, що розквіт у стародавній російській фонетиці консонантизму (за законом Бодуена) у вигляді майже повного розвитку м'якості приголосних був реакцією, що компенсує втрату давнім російським вокалізмом двох голосних при занепаді зредукованих. Однак якщо згадати, що ще від праслов'янської доби давньоруська фонетика успадкувала [р'], [л'], [н'], [с'], [з'], протиставлені своїм твердим парам, після чого – ще до занепаду зредукованих – [т], [д], [с], [з], [н], [б], [м], [в], [р], [л], [н] перед голосними переднього ряду спочатку стали напівм'якими, а потім пом'якшилися повністю¹, коли повністю пом'якшені серед них [р'], [л'], [н'], [с'], [з'] збіглися зі споконвічними м'якими [р'], [л'], [н'], [с'], [з'] (див. про це, наприклад, [5, с. 152]), то стане зрозумілим, що палаталізація в давньоруській мові була самостійним процесом, ніяк від занепаду зредукованих не залежним і за часом йому попереднім. Справді, після занепаду зредукованих, коли російські приголосні вперше опинилися в позиції перед іншими, як твердими, так і м'якими, приголосними, розвиток консонантизму, а саме позиційне протиставлення твердих і м'яких звуків у російській мові, дуже активізувалося, але це був подальший розвиток консонантизму, а не такий, що вперше почався після занепаду зредукованих. І це була вимушена реакція на умови сполучення звуків, що змінилися після занепаду зредукованих, яка не мала нічого спільного з ідеєю компенсаторного підвищення рівня необхідної інформації. Ці емпірично достовірні факти не дозволяють говорити про те, що розвиток консонантизму в російській мові був процесом, що підвищує рівень інформації у відповідь на занепад зредукованих, що знизило цей рівень, як це представляє М. В. Панов.

По-друге, у більшості слов'янських мов у відповідь на занепад зредукованих палаталізації за російським типом не відбулося. У цих мовах на занепад зредукованих зазвичай не було ніякої спеціальної фонетичної реакції, і це применшує цінність думки, що розвиток м'якості був компенсацією втрати зредукованих. Більш того, у багатьох мовах, як і в північних російських говірках, не отримала розвитку й редукція. Звернімо увагу на фонетику української мови, загальне походження якої з російською сумнівів не викликає: «Поява приголосних вторинного пом'якшення відноситься до початкового періоду роздільного існування східних, південних та західних слов'ян, причому цей процес охопив не всі слов'янські мови. Він був характерним для всіх східних слов'ян, у тому числі й для тих їхніх діалектів, які лягли в основу української мови. Пізніше у цій мові пройшов процес ствердіння м'яких приголосних» [5, с. 153]. Як можна бачити, в українській мові пом'якшення приголосних підтримано не було, а отже, воно ніяк не може розглядатися як консонантна компенсація необхідної інформативності, втраченої надалі при занепаді зредукованих. На занепад зредукованих українська фонетика відреагувала інакше, причому спочатку саме компенсаторно і в тій же сфері, де сталося зниження рівня необхідної інформації, тобто у сфері вокалізму: споконвічні [e] та [o] після втрати в наступному складі зредукованого стали подовжуватися, і це була «замісна довгота», як нази-

¹ І важка та довга поступовість цього пом'якшення зайвий раз (див. [2, с. 116], доводить, що палаталізація, як і веларизація, фарингалізація та лабіалізація, належить до такого виду «складних консонантних артикуляцій», як «складні одночасні артикуляції», під час яких «на основну артикуляцію приголосного нашаровується деякий додатковий рух» [3, с. 282–284], а саме: обов'язкове підняття середньої частини спинки язика до твердого піднебіння з певним просуванням язика вперед [4, с. 52].

ває її В. В. Іванов, тобто довгота, яка здійснювала справжню компенсацію втраченої голосності в її ж сфері, яка незабаром перетворилася на короткий [i], який почав передаватися на письмі буквою і [5, с. 172–173]. Як можна бачити, кінцевий результат вокальної реакції як підвищення рівня необхідної інформації на занепад зредукованих як на зниження цього рівня в українській мові виявився некомпенсаторним, до того ж неінерційним. І те й інше суперечить гіпотезі М. В. Панова. Нерозвиток м'якості приголосних та редукції голосних у багатьох мовах, що пережили занепад зредукованих, ставить під сумнів думку М. В. Панова про те, що занепад зредукованих, а потім історично прогресуюча редукція в російській фонетиці знизили рівень необхідної інформації настільки, що у відповідь на це носіям російської мови довелося розвивати м'якість приголосних.

По-третє, можливі й такі фонетичні ситуації, коли якісні звуки в мовах не втрачаються, а відсутні від початку, внаслідок чого носії таких мов стихійно намагаються усунути цей недолік. Такий момент початкової нестачі мовних звуків у гіпотезі М. В. Панова не враховується, але ми розглянемо можливість застосування у таких випадках її компенсаторного аспекту. Наприклад², у фінській мові спостерігається найбільш бідний серед усіх фінно-угорських мов склад приголосних, тому в цій мові часто зустрічаються довгі слова з подвоєними приголосними та голосними. Це, як можна бачити, компенсація нестачі звуків шляхом елементарної редукації, але, що важливо і чого немає в російській фонетиці, – і у вокалізмі, і у консонантизмі одночасно. У гавайській мові є лише 12 фонем, 5 голосних та 7 приголосних, тому шляхом редукації звуків та складів у ній відбувається компенсація дефіциту голосних та приголосних звуків. Наприклад, у слові *манаманаліма* («палець») лише 3 сонорних приголосних [м], [н], [л] і два голосних [а] та [і], один з яких – [а] – повторюється п'ять разів. У малагасійській, теж одній із австронезійських мов, назва столиці Малагасійської республіки – Антананаріву – має подібні повтори. Такі особливості розвитку фінського, гавайського та малагасійського фонетичних будов теж не вписуються в гіпотезу М. В. Панова.

У розвитку фонетики кабардинських мов є дещо віддалено спільне з розвитком російської фонетики – це розвиток консонантизму. Але вокалізм цих мов спочатку був нерозвинений значно більшою мірою, ніж вокалізм російський. Носії кабардинських мов створили лише дві голосні, і цей недолік вокалізму компенсується вражаючою кількістю компенсаторно створених приголосних: від 70 до 80 в різних кабардинських мовах. Подальших фонетичних змін у кабардинській фонетиці не відбувалося, тобто кількісна диспропорція вокалізму та консонантизму, судячи з усього, тут є комунікативно комфортною. Отже, можна констатувати, що хоч підвищення рівня необхідної інформації в кабардинській фонетиці до потрібного за рахунок розвитку консонантизму гіпотезі М. В. Панова відповідає, початкова нерозвиненість кабардинського вокалізму, а також вокалізму та консонантизму в інших мовах, яким просто не було чого втрачати, нікуди знижувати рівень необхідної інформації, у цій гіпотезі не передбачена.

По-четверте, важко не помітити, що описана М. В. Пановим тенденція зниження та підвищення рівня необхідної інфор-

мації у російській фонетиці фіксується їм у двох різних сферах: цей рівень знижується у вокалізмі, а зростає у консонантизмі. Проте очевидно, що лінгвістично логічнішою ця тенденція була б за її історичного, хронологічно фіксованого, функціонування в тій же сфері вокалізму, в якій, за термінологією М. В. Панова, сталося зниження рівня інформації. Фіксація М. В. Пановим єдиного в російському вокалізмі випадку, коли рівень інформації у XX столітті несподівано начебто підвищується: «раніше після твердих передньопіднебінних шиплячих у першому переднаголосному складі були можливі три голосних: [э^м – ы – у]: шары и шесты, широк, шутить. За новою нормою їх чотири: [а – э^м – ы – у]: шары (з [а]), шесты (з [э^м] або [ы^м]), широк, шутить» [1, с. 52], – виглядає не тільки підтверджуючим правило, тобто закон Бодуена, винятком з нього, але й має трактуватися як тимчасове, оскільки, як добре відомо, [а], яке з'явилося після твердих шиплячих, у відповідності до загальної тенденції редукції [о] та [а] після твердих у молодшій нормі вже витісняє після твердих шиплячих [э^м] та [ы].

Наведені вище фонетичні відомості з фінської, гавайської, малагасійської мов показують, що компенсація дефіциту голосних або приголосних звуків може відбуватися в їх же сферах, що в гіпотезі М. В. Панова не передбачено.

По-п'яте, як показано вище, в гіпотезі М. В. Панова йдеться про те, що в результаті зниження рівня необхідної інформації у вокалізмі «набирають чинності інші мовні процеси – які підвищують цей рівень» (у М. В. Панова це мовні процеси в російському консонантизмі), однак, як зауважує автор, «і тут коливання може виявитися надмірним, несумірним з історично визначеною "інформаційною потребою"», але нам ніде не вдалося знайти «мовний процес», який «підвищує цей рівень» саме до «надмірності». Навіть у прикладі самого М. В. Панова такий «мовний процес» у сфері консонантизму завершується очевидною гармонією, а не надмірністю. Уявити теоретично, що російські приголосні можуть додиференціюватися до надмірності, можна, але на практиці нічого подібного не спостерігається. Те ж саме можна сказати і щодо мов, що цілком сформувалися, які ми описали вище. Навіть щодо дуже асиметричної вокальної та консонантної фонетики кабардинських мов неможливо сказати, що від 70 до 80 приголосних у цих мовах є надмірною кількістю. Тому, здається, поняття мовного процесу, який підвищує рівень необхідної інформації так, що цей рівень сягає надмірності, не завадить переглянути.

Висновки. Гіпотеза М. В. Панова про історичне інерційне зниження рівня необхідної інформації як причину фонетичних змін, безсумнівно, є науково цікавою та обумовлює дослідницьке прагнення її верифікувати. Перевірка цієї гіпотези цілком відповідає сучасній лінгвістичній вимозі пошуку причин мовних явищ. У ході перевірки цієї фонетичної гіпотези було зроблено такі висновки.

По-перше, передбачуване М. В. Пановим підвищення рівня необхідної інформації не завжди відбувається саме у відповідь на її зниження, тобто не завжди є компенсаторним.

По-друге, нерозвиток м'якості приголосних і редукції голосних у багатьох мовах, що пережили занепад зредукованих, ставить під сумнів думку М. В. Панова про те, що занепад зредукованих, а потім історично прогресуюча редукція в російській фонетиці знизили рівень необхідної інформації настільки, що у відповідь на це носіям російської мови довелося розвивати м'якість приголосних.

² Розглянуті нижче фонетичні особливості різних мов взяті з роботи [6, с. 117–119].

По-третє, у гіпотезі М. В. Панова не передбачено, що у низці мов якісь звуки не втрачаються, а є відсутніми від їх початку, внаслідок чого носії таких мов стихійно намагаються цей недолік усунути.

По-четверте, описана в гіпотезі М. В. Панова тенденція зниження і підвищення рівня необхідної інформації в російській фонетиці передбачається ним у двох різних сферах: цей рівень знижується у вокалізмі, а зростає в консонантизмі, – проте фонетичні дані інших мов показують, що компенсація дефіциту голосних чи приголосних звуків може відбуватися у їх же сферах.

По-п'яте, поки не вдається зафіксувати жодного зазначеного в гіпотезі М. В. Панова мовного процесу, який компенсаторно, тобто у відповідь на зниження необхідної інформації попереднім процесом, підвищував би рівень такої інформації до небажаного рівня.

Загалом можна вважати очевидним, що перелічені протиріччя розглянутої у статті гіпотези обумовлені концентрацією дослідницької уваги на фонетичних відомостях лише однієї мови, що, як можна бачити, усвідомлював як недолік і сам М. В. Панов, коли закликав перевірити його гіпотезу на фонетичних відомостях різних мов, що у цій статті певною мірою і зроблено.

Перспективи подальших пошуків. Вбачається доцільним подальша перевірка гіпотези М. В. Панова на більш широкому матеріалі різних мов та на різних їх рівнях.

Література:

1. Панов М. В. О причинах фонетических изменений. *Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языка* / отв. ред. Ю. Д. Дешериев, Л. П. Крысин. М. : Наука, 1988. С. 41–55.
2. Попов С. Л. Про причину більш пізньої появи редукції після м'яких (ікання) у порівнянні з появою редукції після твердих (акання) в історії російської фонології: анатомічно-еволюційна та когнітивно-еволюційна інтерпретації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія.* 2022. № 56. С. 115–118.
3. Кодзасов С. В., Кривнова О. Ф. *Общая фонетика: Учебник.* М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. 590 с.
4. Бондарко Л. В., Вербицкая Л. А., Гордина М. В. *Основы общей фонетики: Учеб. пособие для студ. филол. и лингв. фак. высш. учеб. заведений.* 4-е изд., испр. СПб. : Филологический факультет СПбГУ; М. : Издательский центр «Академия», 2004. 160 с.
5. Иванов В. В. *Историческая грамматика русского языка.* 2-е изд., испр. и доп. М. : Просвещение, 1983. 400 с.

6. Серебренников Б. А. *Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление.* М. : Наука, 1988. 242 с.

Popov S. Historical decrease in the level of necessary information as a cause of phonetic changes: verification of the hypothesis by M. V. Panov

Summary. M. V. Panov's hypothesis of the historical inertial decrease of the level of necessary information as a cause of phonetic changes is undoubtedly scientifically interesting and leads to a research effort to verify it. The verification of this hypothesis fully corresponds with the modern linguistic requirement to search for the causes of linguistic phenomena. During the verification of this phonetic hypothesis the following conclusions were made.

First, M. V. Panov's supposed increase in the level of necessary information does not always occur in response to its decrease, i.e. it is not always compensatory.

Second, the undeveloped softness of consonants and vowel reduction in many languages that survived the fall of the reduced vowels, calls into question M. V. Panov's opinion that the fall of the reduced vowels and then historically progressive reduction in Russian phonetics lowered the level of necessary information so much that native speakers of Russian had to develop the softness of consonants in response to it.

Third, M. V. Panov's hypothesis does not provide that in some languages some sounds are not lost, but are originally absent, so speakers of these languages spontaneously try to eliminate this defect.

Fourth, the tendency of decreasing and increasing the level of necessary information in Russian phonetics, described in M. V. Panov's hypothesis, is recorded by him in two different spheres: this level decreases in vocalism, and increases in consonantism - but phonetic data of other languages show that the compensation for the deficit of vowel or consonant sounds can take place in their own spheres.

Fifth, so far, we have not been able to fix any language process noted in M. V. Panov's hypothesis, which compensatively, i.e. in response to reduction of necessary information by a process preceding it, would increase the level of such information to an undesirable level.

In general, it can be considered obvious that the above contradictions of the hypothesis discussed in the article are caused by the concentration of research attention on the phonetic data of only one language, which, as can be seen, was realized as a drawback by M. V. Panov himself, when he called to test his hypothesis on the phonetic data of different languages, which to some extent is done in this article.

Key words: phonetics, phonology, vowels, consonants, level of necessary information, inertia.